

Романюк. – Режим доступу : <http://www.viche.lutsk.ua/bil-nacionalnosti-ne-maye-i-tebe-ubyu-id2066/>

27. Смеречинський М. Кресові наступають / Марко Смеречинський // Укр. журн. – 2008. – № 11. – С. 8–9.

28. Спільної заяви греко- і римо-католиків про Волинську трагедію не буде [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.0332.in.ua/article/284191>

29. Тимоць І. Замість примирення – проект ухвали про «геноцид» / Ігор Тимоць // Високий Замок. – 2013. – 25 квіт.

30. Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы. В 2 т. Т.1: 1939 – 1943 / под ред. А. Н. Артизова. – М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2012. – 878 с.

31. Федик І. Чи не досить захищатися [Електронний ресурс] / Ігор Федик. – Режим доступу : <http://vgolos.com.ua/blog/476.html>

32. Філяр В. Хронологія подій на Волині в 1939–1944 рр. / Владислав Філяр // Україна-Польща: важкі питання : матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. – Варшава : TYRSA, 2001. – Т.5. – С. 31–77.

33. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / Морис Хальбвакс; пер. с фр. и вступ. ст. С. Н. Зенкина. – М. : Новое узд-во, 2007. – 348 с.

34. Царук Я. Фальсифікатори не вгамуються / Ярослав Царук // Волинь. – 2012. – 11 груд.

35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 3838, оп. 1, спр. 32, 84 арк.

36. ЦДАВО України, ф.3838, оп.1, спр.118, 67 арк.

37. Шевців А. УПА знову стає знаряддям боротьби за електорат Польщі / Андрій Шевців // Наше слово. – 2008. – 25 трав.

38. Штомпка П. Социальное изменение как травма / Петр Штомпка // Социол. исслед. – 2001. – № 1. – С. 6–17.

Любомир Хахула
(Львів)

Військово-політичне протистояння на Волині наприкінці Другої світової війни: офіційний та медійний дискурси сучасної Польщі

Сучасні польсько-українські дискусії про спільну історію через різні обставини відбуваються не лише у вузьконауковому колі, а й стають предметом зацікавлення преси та розмов політиків. Як показує досвід останніх років, для польського суспільства незагоєною раною залишається пам'ять про трагедію 1943 р. на Волині, емоційне тло якої додатково посилюється непродуманими до кінця діями і заявами політичних та громадських діячів. У цій публікації спробуємо простежити відображення згаданих подій у політичному і мас-медійному дискурсах Польщі в період між 50-ю і 60-ю річницями кривавого протистояння.

Під дискурсом дослідники розуміють усі форми формальної та неформальної словесної взаємодії, а також писані тексти всіх різновидів [33, 193]. У нашому

дослідженні дискурсом вважаються головні тексти преси, виступи та інтерв'ю політиків, публіцистичні статті.

Від початку 1990-х років проблематика польсько-українського протистояння на Волині була на другому плані польського політичного й медійного дискурсу. В 50-ту річницю кривавих подій польські політичні та інтелектуальні кола ще не наважувалися висувати однозначні оцінки подій, оскільки існувало переконання, що ще зарано це робити, натомість, відвертіше говорили про масові переселення українців [9, 128]. Першою площадкою для зважених міжнародних дискусій на тему Волині стали сторінки найтиражованішого польського видання «Gazeta Wyborcza».

У 1995 р. «Gazeta Wyborcza» опублікувала низку статей польських і українських авторів, присвячених Волинській трагедії 1943 р., що і привело до широкого обговорення цієї проблеми. Дискусію 1995 р. започаткували публікації з гучними назвами ветерана 27 Дивізії піхоти АК В. Філяра «Ліквідатори з УПА» [14] та українського історика К. Сміяна «Шовіністи з АК» [42]. Обидві статті викликали хвилю листів до редакції, які значно відрізнялися за своїм змістом. В одних йшлося про те, що характерною рисою в ставленні поляків до українців було «незнання, ігнорація фактів та диктат стереотипів» [37]. В інших – що історичні стереотипи, сформовані творами Сенкевича, поступово перейшли в сучасні, згідно з якими українці – це банди УПА, СС «Галичини», а також помічники німців в придушенні Варшавського повстання [37]. Лунали також самокритичні голоси: «Настав час покінчити з міфом, що ми ангели, що наші палі не половинили корінного населення України, що наші шаблі не стинали їхніх голів, (...) що ми християнізували вже християнський народ, що їх не грабували і були милими та солодкими як мід» [21].

Голос в цій справі взяли поважні історики з обох країн. У статтях, публікованих в «Gazecie Wyborczej» протягом 1990-х років і на початку 2000-х років, вони пробували знайти раціональне зерно у складному переплетінні взаємних звинувачень і образ. Дослідник із Києва В. Репринцев писав, що в польських публікаціях, особливо у шовіністично налаштованих авторів і публіцистів, часто траплялися описи страхітливого знущання над поляками. Наслідком цього стало зміцнення уже поширеного стереотипу українця як убивці, зарізяки, садиста, дегенерата [12, 72]. Авторитетний дослідник польсько-українських відносин Р. Торжецький, говорячи про антипольську акцію на Волині, переконував, що «керівництво ОУН не планувало фізичного винищення поляків», а антипольські акції «були часто стихійним відрухом мас і локальних командирів, у багатьох випадках акція вийшла з-під контролю УПА, в інших – не вміли чи не хотіли, що треба підкреслити, її опанувати» [13, 61].

Волинський цикл «Gazety Wyborczej», за словами Б. Осадчука, «раптово відхилив завісу перед похмурим розділом нашої спільної польсько-української історії, який ще недавно був утканий ворожою мовчанкою чи підживлював культ

ненависті» [10, 43]. На його думку, ці дебати викрили багато стереотипів у способі мислення обох народів. Ініціативу газети прихильно сприйняли польські політики й учені та українські діячі в Польщі (серед них голова ОУП Є. Рейт, віце-маршалок Сейму А. Малаховський, др. В. Мокрий, посол на Сейм М. Чех, проф. С. Козак). Проте вистачало і критичних зауважень з обох сторін. Директор Південно-східного наукового інституту в Перемишлі С. Степень писав: «Волинська дискусія зарисувала контрастний образ – тут чорне, тут біле, з одного боку, патріот, з іншого – ворог, злочинець». Керівник Українського архіву в Варшаві Є. Місило вважав, що в цій дискусії йшлося не про поєднання, а про схиляння українців до того, аби призналися в злочині геноциду польського народу й публічно попросили в поляків вибачення [29].

Підсумовуючи дискусію 1995 р., редактор А. Міхник виклав власні судження щодо польсько-українського конфлікту. За його словами, у сучасній Польщі існували національні табу на певні сторінки та образи зі спільної історії. Для поляків таким табу був образ «українця-різуна», оскільки образ «поляка-антисеміта», глибоко закорінений в єврейському мисленні. Люди, які робили спроби порушувати національні табу, наражалися на бичування від своїх [8, 126–127]. Проте, незважаючи на перешкоди, діалог між обома народами слід проводити, а він «не може означати воскресіння польських снів про потугу, месіанізм чи ягеллонську ідею, які для українців означають польські імперіалістичні аспірації» [8, 127].

Український історик Я. Ісаєвич, аналізуючи польські публікації про Волинь, констатував, що у свідомості поляків панувало переконання, ніби головною причиною Волинської трагедії був прищеплений українцям націоналізм, натомість роль соціальних конфліктів недооцінювалася [4, 294]. Тому звинувачення поляків у бік українців майже завжди стосувалися «згубного українського націоналізму». Однією із головних проблем, які ставилися польським суспільством в ході дискусій про протистояння, було «питання реакції української громадської думки та державної влади на смерть десятків тисяч поляків» [18, 8]. Від української сторони поляки очікували покаяння і вибачень, а часто відречення від ОУН та УПА. Найактивнішим в питанні «відкриття правди» про Волинську трагедію виявилось Товариство увічнення пам'яті жертв злочинів українських націоналістів. Друкований орган Товариства «Na Rubieży» висвітлював волинські події 1943 р. досить тенденційно, зміцнюючи тим самим стереотипи про українців як жорстоких «різунів», «бандитів», а України (принаймні західної її частини) – як території з «польськими історичними і культурними коріннями».

На переконання дописувачів часопису, 1943 р. став роком «посилення масового винищення польського населення Східних Кресів Другої Речі Посполитої, здійсненого бандами ОУН–УПА» [38, 9]. ОУН і УПА стали для поляків синонімом «геноциду, грабунку і великої пожежі» [38, 9]. Події

Другої світової війни на Волині часто називали «кривавим терором зі сторони українських націоналістів», «Кресовим голокостом», а трагедію 1943 р. його вершиною [20, 1; 17, 3]. Польсько-українське протистояння для середовища «кресов'ян» було, «без сумніву, запланованим, ідеологічно і пропагандистсько підготовленим та з диявольським зусиллям реалізованим ОУН–УПА геноцидом, якого не допустилися найбільш дикі азійські орди періоду монгольського потопу» [16, 1]. Громадський діяч Е. Прус, характеризуючи діяльність ОУН і УПА, говорив про них як про «народовбивць так великого формату, що при цьому злочини більшовиків і гітлерівців виглядають блідою, майже дитячою забавою!» [34].

Розглядаючи події 1943–1947 рр. публіцисти В. і Е. Семашки вважали, що виконавцями убивств і грабежів були місцеві українці як комуністичних, так і націоналістичних поглядів. У своїх висновках вони опиралися на спогади очевидців, де вбивць поляків «називали українцями, бульбівцями, бандерівцями, упівцями, бандитами, українськими бандами, сусідами» [40, 9]. Даючи оцінку волинським подіям, В. і Е. Семашки говорили: «Організація вбивств, їх перебіг та супровідне гасло “Україна для українців” свідчать, що це була спланована і організована акція фізичної ліквідації польського населення, кваліфікована як геноцид» [40, 9]. А Щ. Секерка вважав: «Це не український народ вбивав, а тоталітарна група українських фашистів під знаком ОУН–УПА; їх потомків слід засудити, визнавши злочинною організацією, а не “визвольним рухом”» [39, 48].

Дещо поміркованим у своїх висновках був В. Філяр, який частину вини за розпал Волинської трагедії покладав на помилкову національну політику Другої Речі Посполитої. Крім того, польський історик брав до уваги і радянську політику стосовно польського населення Волині після вересня 1939 р. та діяльність окупаційної німецької влади, які, «застосовуючи рафіновані маніпуляції, прагнули розбити єдність поляків і українців, а останніх використати проти поляків» [20, 3]. На думку В. Філяра, зусилля окупантів лягли на піддатливий ґрунт, старанно підготовлений багаторічною діяльністю ОУН.

Складовою частиною сучасного польського публічного дискурсу про Волинь стала проблема польсько-українського поєднання. До примирення закликали насамперед найвищі державні особи Польщі, зокрема Президент А. Квасневський. У своїх промовах він часто згадував про конфлікти між українцями й поляками під час війни. Основним мотивом президентського погляду на справу була потреба пізнати правду про минуле, аби уникати різного роду провокацій [26, 464]. Протиборство між народами А. Квасневський виводив ще з козацьких часів: «Далекі в часі польсько-козацькі війни не тяжіли б над нашою сучасністю, якби не знайшли продовження в трагічному переплетінні конфліктів ХХ ст.» [23, 201]. Ці події, на думку Президента, і надалі залишалися живими емоціями, які не пробували послабити з допомогою історичної правди. А. Квасневський одним із головних своїх завдань у справі налагодження польсько-українських відносин вважав пошук способу, як можна

подолати історичні упередження, а насамперед ті, що пов'язані з «досвідом УПА, з одного боку, і акцією “Вісла” – з іншого» [30].

Крім того, польсько-українське протистояння А. Квасневський сприймав і через родинний переказ. Його тесть походив з-під Рівного і, за словами Президента, із спогадів він знав про ці події, коли під час війни від українців до лісу втікали цілі родини, села були спалені. Селян рятували відділи НКВД, що воювали проти партизанів з УПА, і збирали по лісах польських втікачів. А. Квасневський зазначав: «Так плететься наша історія. Після війни тесть вирішив встановити пам'ятний обеліск на місці пацифікації. Боротьба за цей камінь з написом тривала декілька років. Вдалося. А знаєте, що там було написано? “Тим, котрі загинули”. І дата. Не відомо, хто загинув, хто вбивав. Це максимум, що можна було написати в епоху СРСР. І українці не винні в змісті цього напису. Польсько-українське поєднання має відбутися в правді» [27, 525]. На думку Президента, у процесі примирення з Україною Польща «немає іншого виходу, як попросити вибачення за свої гріхи і очікувати належної відповіді від української сторони» [27, 525].

Найважливішим актом примирення між поляками та українцями у 1990-х роках стала декларація «Про порозуміння і поєднання», яку підписали Л. Кучма та А. Квасневський у Києві 21 травня 1997 р. Значний внесок у справу польсько-українського примирення зробив відомий громадський діяч, редактор журналу «Культура» Є. Гедройц, який допомагав у підготовці спільної заяви. А. Квасневський підкреслював, що залучення Гедройця до справи польсько-українського поєднання зробило з цього процесу «автентичний діалог двох народів і їх опініотворчих середовищ» [24].

Декларація не набула юридичної сили, але мала велике моральне значення [31, 15]. У документі констатувалося, що багатовікова історія польсько-українського сусідства мала багато зворушливих прикладів щирої приязні, взаємодопомоги і співпраці між обома народами. У цій історії можна знайти мотиви братерства зброї, культурних взаємовпливів, які збагачували поляків і українців, а також сусідської доброзичливості [35]. Далі йшлося: «Не слід також оминати трагічних епізодів, таких як десятиліття війн XVII і XVIII ст., прояви антиукраїнської політики польської влади у 20–30-х XX ст., переслідування польського населення в період сталінських репресій. Не можна забувати про кров поляків, пролиту на Волині, особливо у 1942–1943 рр., про жорстокість польсько-українських конфліктів повоєнних років» [35]. Згадка про Волинську трагедію довгий час була предметом спору між представниками польської і української сторін в процесі підготовки декларації, проте поляки домоглися свого.

Незважаючи на це, частина польських журналістів, уже після оприлюднення декларації, ставила питання обом президентам: чому в документі прямо не зазначили, що це «українські націоналісти вбили поляків», і чому немає слів «вибачаємо і просимо вибачення»? [22]. На що А. Квасневський відповів: «Немає

сумніву, хто проливав польську кров на Волині. Це стосується злочину проти польського народу вчиненого українськими націоналістичними організаціями» [22]. Саму ж декларацію польський президент трактував як здійснення гасла «Виbachаємо і просимо вибачення».

Напередодні шістдесятої річниці Волинської трагедії до людей доброї волі зверталися і церковні ієрархи. У промові на 317 сесії конференції єпископату Польщі у Варшаві греко-католицький єпископ В. Ющак говорив про те, що не можна зміцнювати стереотип, нібито українці – греко-католики у Польщі несуть відповідальність за усе зло, яке мало місце у польсько-українських стосунках, і що тільки вони потребують поєднання з поляками [2, 197]. Поєднання, за словами єпископа, потребували обидві сторони. До українців і поляків листа також написав Папа Римський Іван Павло II, в якому закликав народи взаємно вибачитися за вчинені попередниками кривди: «Нове тисячоліття вимагає, щоби українці і поляки не залишилися зневоленими своїми сумними спогадами про минуле. Оцінюючи події у новій перспективі і беручись за побудову кращого майбутнього для всіх, нехай вони подивляться одні на одних поглядом поєднання» [3, 117–118]. Перед 60-ю річницею та після неї формулу «Прощаємо і просимо вибачення» підтримали громадські діячі Я. Куронь [6, 164], М. Маринович [7, 167], кардинал Л. Гузар [11, 169], публічно виразивши свої переконання на сторінках польської преси.

60-та річниця трагедії не могла бути не поміченою на сторінках «*Na Rubieży*». Ф. Будзіш у статті «Вшануймо гідно пам'ять жертв ОУН–УПА» висловив думку, що поряд з економічною, науковою та культурною співпрацею обох держав слід ставити сильніші акценти на необхідності послідовно показувати історичну правду про польсько-українські відносини [17, 10]. У цьому контексті автор говорив про річницю подій на Волині як про «останній дзвін, щоби гідно вшанувати пам'ять наших земляків». Незважаючи на заклик доброї волі, Ф. Будзіш все-таки наповнив свою статтю негативно-образливими штампами, наприклад «кресов'яни отримали смертельний удар від найжорстокішого окупанта – нацистів з-під знаку ОУН–УПА» [17, 10] та ін.

У 2003 р. газета «*Rzeczpospolita*» надрукувала велику статтю Е. Семашко під назвою «Правда передусім». Дослідниця спробувала перенести проблему Волині на політичну ситуацію України у 2003 р., стверджуючи, що наслідком евфемістичних розмов та «псевдопатріотичного порівняння жертв» було те, що антипольське націоналістичне середовище в Україні щораз поширювало власні впливи з Заходу на Схід [41]. Загрозливими для Польщі, на думку Е. Семашко, були урочистості з вшанування 60-ї річниці утворення УПА, відкриття пам'ятника К. Савуру за участі В. Ющенка, лекції історії в школах та спеціальні виставки [41]. Польський історик А. Брусний назвав тезу Е. Семашко фальшивою, стверджуючи, що потрібно говорити не про поширення націоналізму на Схід, а швидше про посилення русифікації усїєї України, зокрема і Західної [15, 57].

Ідею урочистого відзначення 60-ї річниці Волинської трагедії поділяли

далеко не всі поляки. Наприклад, Я. Куронь вважав такі заходи непотрібними й небезпечними для польсько-українських відносин. Проте ситуація, що склалася в польському політичному житті на початку XXI ст., чинила тиск на Президента А. Квасневського, змушуючи останнього виступити від імені усього суспільства. Існувала думка, що ініціатива походила від політичної партії СЛД (Союз лівих демократів), яка вбачала свою спадщину передусім в операції «Вісла» та протистоянні з УПА. Для того, щоби зректися ярлика противників незалежності Польщі, партія СЛД активно прощтовхувала масове відзначення Волинської трагедії [5, 231]. Польських посткомуністів підтримали «кресові» середовища, метою яких було змусити українців вибачитися за вчинені злочини. У цій ситуації А. Квасневський запропонував таке відзначення річниці, яке б стало моментом поєднання між поляками та українцями [1].

До ініціативи Президента Польщі долучилися парламенти України і Польщі, які 10 липня 2003 р. прийняли спільну заяву у зв'язку з 60-ю річницею Волинської трагедії. Затвердженню документа передували запеклі дискусії як в українській Верховній Раді, так і в Сеймі РП. Частина послів на Сейм вимагала, аби в тексті звернення було слово «геноцид» [44]. Проте після обговорення документ прийняли в напрацьованій формі спеціальною польсько-українською комісією. У заяві йшлося: «Трагедію поляків, яких убивали і виганяли з місць проживання збройні формування українців, супроводжували рівно ж страждання українського мирного населення – жертв польських збройних акцій. Ці події були трагедією для обох наших народів» [32]. І далі: «В історії Європи є багато прикладів національної ворожнечі, війн, крові та жорстокості. Але водночас є приклади поєднання і порозуміння народів, які хотіли та змогли подолати навіть найскладніше минуле. Моральним обов'язком тих, совість яких і надалі зворушує трагедія 60-річної давності, є заклик до поєднання наших народів в ім'я майбутнього, в ім'я спільної мети. Нехай уміння вибачити стане фундаментом кращого майбутнього, добросусідства й українсько-польської дружби» [32].

11 липня 2003 р. в с. Павлівка (давня назва Порицьк) Іваничівського району Волинської області відбулися урочисті заходи з вшанування пам'яті загиблих 60 років тому поляків. Участь у церемонії взяли президенти України і Польщі – Л. Кучма та А. Квасневський. Під час своїх промов провідники держав закликали до примирення і вибачення задіяних один одному кривд. Л. Кучма сказав: «В цьому місці, де спочивають польські жертви, я хочу від імені усіх українців, що прагнуть спокою і справедливості, виразити глибоке співчуття скривдженим полякам, усім, хто постраждав від цієї катастрофи» [19]. Польський президент відзначив: «Волинський злочин є приголомшливим прикладом усього зла, яке мало місце між поляками і українцями в минулому столітті» [25, 30]. Далі А. Квасневський сказав, що за злочин проти поляків не можна звинувачувати увесь український народ, бо немає народів-винуватців. А моральний протест слід виразити проти ідеології, яка призвела до антипольської акції. Не заперечуючи вагомості УПА для

українського самостійницького руху, Президент Польщі у своєму виступі зазначив, що жодна ціль, навіть така висока, як свобода не може «виправдовувати геноциду, різні цивільних, насильства і гвалтів, заподіяння ближнім жахливих терпінь» [25, 31]. У своєму виступі А. Квасневський також згадав про засудження польською демократичною владою та ним особисто акції «Вісла», а також звернув увагу на помилковість польської політики щодо української меншини в міжвоєнний період. Лідер Польщі наголосив на тому, що у вересні 1939 р. 120 тисяч українців у польських мундирах захищали Польщу, а 7 тис. віддали за неї своє життя. Насамкінець А. Квасневський звернувся до поляків і українців з закликом до щирого діалогу і взаєморозуміння: «Відкриймо наші серця, станьмо напроти себе. Будуймо світ, в якому людина для людини буде братом. Добро є сильнішим за зло, приязнь може перемогти біль. Засвідчимо це разом» [25, 33].

Вплив урочистостей у Порицьку на відносини між поляками й українцями розцінювали по-різному. На думку редакції часопису «Na Rubieży», відзначення Волинської трагедії стало «виразним виявом зміни ставлення державної влади Польщі до проблеми геноциду поляків на Волині та в Східній Малопольщі як покращення, хоча ще не повною мірою, польсько-українських відносин» [36]. Але особисті спостереження польської делегації давали змогу тут же констатувати, що рівень історичних знань, політичної свідомості українців та їх прагнення до примирення «свідчать, якою довгою є дорога до порозуміння та поєднання» [36]. Польські дослідники натомість вважали, що відзначення 60-ї річниці Волинського протистояння засвідчило крах політики більшості посткомуністичних еліт Польщі щодо України та українців, коли вину за Волинь поділили «пів на пів» [28, 55].

Підсумовуючи викладений матеріал, слід сказати, що на перебіг сучасних польських дискусій про Волинську трагедію 1943 р. значний вплив мали негативні стереотипи українців. Така тенденція особливо увиразнилася від середини 1990-х років, коли в «Gazecie Wyborczej» розпочалася велика дискусія про Волинь. Якщо середовище «Gazety Wyborczej» намагалось наповнити дискусію конструктивним змістом та позитивними стереотипами, то «кресовий» часопис «Na Rubieży» виходив лише з позицій «польської кривди» та «неймовірної жорстокості» українців. Активність «кресових» товариств та посткомуністичних еліт змусила офіційну польську владу організувати на міждержавному рівні відзначення 60-ї річниці польсько-українського протистояння. Самі ж урочистості пройшли в формі польсько-українського поєднання.

Список використаних джерел та літератури

1. Аудіозапис лекції проф. В. Менджецького, Варшава, червень 2011 р. // Архів автора.
2. Без суперництва кривд. Промова єписк. Володимира Ющак на 317 Сесії Конференції Єпископату Польщі у Варшаві 30 квітня 2002 р. [Текст] / Володимир Ющак // Волинь: дві пам'яті : зб. ст. опублікованих у «Газеті виборчій» / пер. з пол. В. Павлів ; упоряд. М. Войцеховський. – К. ; Варшава : ДУХ І ЛІТЕРА ; Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 191–198.
3. Звільніть серця від отрути. Лист Івана Павла II напередодні відзначення 60 річниці волинської

трагедії / Іван Павло II // Волинь: дві пам'яті : зб. ст. опублікованих у «Газеті виборчій» / пер. з пол. В. Павлів, упоряд. М. Войцеховський. – К.; Варшава : ДУХ І ЛІТЕРА; Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 117–119.

4. Ісаєвич Я. 1943 рік у пам'яті поляків і українців / Ярослав Ісаєвич // Війни і мир або «Українці – поляки: брати/вороги, сусіди...» / за заг. ред. Л. Івшиної] – К. : ЗАТ «Українська прес-група», 2007. – С. 292–298.

5. Куронь Я. Важкий шлях до примирення / Я. Куронь // Поляки та українці: важкий діалог / Яцек Куронь. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – С. 227–233.

6. Куронь Я. Право нащадків / Яцек Куронь // Волинь: дві пам'яті: зб. ст. опублікованих у «Газеті виборчій» / пер. з пол. В. Павлів; упоряд. М. Войцеховський. – К.; Варшава : ДУХ І ЛІТЕРА; Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 162–164.

7. Маринович М. Лист до Яцека Куроня / Мирослав Маринович // Волинь: дві пам'яті: зб. ст. опублікованих у «Газеті виборчій» / пер. з пол. В. Павлів; упоряд. М. Войцеховський]. – К.; Варшава : ДУХ І ЛІТЕРА; Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 165–167.

8. Міхнік А. Рана Волині / Адам Міхнік // Волинь : дві пам'яті: зб. ст. опублікованих у «Газеті виборчій» / пер. з пол. В. Павлів; упоряд. М. Войцеховський. – К.; Варшава : ДУХ І ЛІТЕРА; Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 120–134.

9. Мотика І. Друга світова війна у польсько-українських історичних дискусіях / Гжегож Мотика // Україна Модерна. – 2009 – № 4 (15). – С. 127–136.

10. Осадчук Б. Модель вибачення / Богдан Осадчук // Волинь : дві пам'яті: зб. ст. опублікованих у «Газеті виборчій» / пер. з пол. В. Павлів; упоряд. М. Войцеховський. – К.; Варшава : ДУХ І ЛІТЕРА; Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 43–53.

11. Поранена істота. 3 карт. Любомиром Гузаром розмовляють Павел Смоленський і Ян Турнау // Волинь : дві пам'яті: зб. ст. опублікованих у «Газеті виборчій» / пер. з пол. В. Павлів; упоряд. М. Войцеховський. – К.; Варшава : ДУХ І ЛІТЕРА; Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 168–180.

12. Репринцев В. Міф різуна / Володимир Репринцев // Волинь: дві пам'яті: зб. ст. опублікованих у «Газеті виборчій» / пер. з пол. В. Павлів; упоряд. М. Войцеховський. – К.; Варшава : ДУХ І ЛІТЕРА; Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 64–75.

13. Коріння трагедії. 3 проф. Ришардом Тожецьким розмовляє Іза Хруслінська / Ришард Тожецький, Іза Хруслінська // Волинь: дві пам'яті : зб. ст. опублікованих у «Газеті виборчій» / пер. з пол. В. Павлів; упоряд. М. Войцеховський. – Київ.; Варшава : ДУХ І ЛІТЕРА; Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 55–63.

14. Філяр В. Ліквідатори з УПА / Владислав Філяр // Волинь : дві пам'яті: зб. ст. опублікованих у «Газеті виборчій» / пер. з пол. В. Павлів, упоряд. М. Войцеховський. – Київ.; Варшава : ДУХ І ЛІТЕРА, Об'єднання українців у Польщі, 2009. – С. 76–87.

15. Brusnyj A. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie pod ciężarem historii / Andrij Brusnyj // ABC : Adriatyk, Bałtyk, Morze Czarne – 2003. – № 2 (10). – S. 56–68.

16. Budzisz F. Przed 11 lipca 2003 roku w 60-rocznicę Zbrodni Ludobójstwa dokonanej przez Faszystowskie bandy OUN-UPA / Feliks Budzisz // Na Rubieży. – 2000. – № 48. – S. 1–3.

17. Budzisz F. Uszczymy godnie pamięć ofiar OUN-UPA [Text] / Feliks Budzisz // Na Rubieży. – 2003. – № 68. – S. 10–11.

18. Czech M. Wstęp / Mirosław Czech / Wiele twarzy Ukrainy. Rozmawiali i przypisami opatrzyli Iza Chruślińska i Piotr Tyma. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – S. 7–14.

19. Dobro sylnisze // Gazeta Wyborcza. – 2003 – № 161. – 12 – 13 lipca.

20. Filar W. Zbrodnicza działalność OUN-UPA przeciwko ludności polskiej na Wołyniu w latach 1942–1944 / Władysław Filar // Na Rubieży. – 1995. – № 4 (14). – S. 1–3.

21. Kopczyński E. Wybielali swoje czyny / E. Kopczyński // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 196. – 24 sierpnia.

22. Krzemień E. Orzeł z Tryzubem / Edward Krzemień // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 118. – 22 maja

23. Kwaśniewski A. Dom wszystkich Polska / Aleksander Kwaśniewski. – Warszawa : Perspektywy Press, 2000. – 312 s.
24. Kwaśniewski A. List do Jerzego Giedroycia. Warszawa, 23 maja 1997 roku / Aleksander Kwaśniewski // Przemowienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 1997 rok. Wybór. – Warszawa : Kancelaria Prezydenta RP, 1999. – S. 161.
25. Kwaśniewski A. Wystąpienie podczas obchodów 60. Rocznicy zbrodni wołyńskiej. Pawliwka /d. Poryck/ na Ukrainie, 11 lipca 2003 roku / Aleksander Kwaśniewski // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. Lipiec–grudzień 2003 r. Wybór. – Warszawa : Kancelaria Prezydenta RP, 2004. – S. 30–33.
26. Kwaśniewski A. Wystąpienie podczas wręczania nagród historycznych «Polityki» 2000 (fragmenty). Warszawa, 8 grudnia 2000 roku / Aleksander Kwaśniewski // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia, listy, wywiady Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej Aleksandra Kwaśniewskiego. 2000 rok. Wybór. – Warszawa : Kancelaria Prezydenta RP, 2001. – S. 464–465.
27. Kwaśniewski A. Wywiad dla «Gazety Wyborczej» 31 grudnia 2001 roku / Aleksander Kwaśniewski // Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Aleksander Kwaśniewski. Przemowienia. Listy. Wywiady. 2001 rok. Wybór. – Warszawa : Kancelaria Prezydenta RP, 2002. – S. 519–526.
28. Malikowski M. Wybrane problemy stosunków polsko-ukraińskich / Marian Malikowski. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010. – 274 s.
29. Misiło E. Nie oczekiwać przeprosin / Eugeniusz Misiło // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 250. – 26 października.
30. Niech Europa odkryje Ukrainę. Rozmowa Bohdana Osadczyka z Aleksandrem Kwaśniewskim / Bohdan Osadczyk, Aleksander Kwaśniewski // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 18. – 22 stycznia.
31. Orlof E. Geneza i znaczenie polsko-ukraińskiego pojednania / Ewa Orlof // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє : зб. наук. пр. Ч. 2 / за заг. ред. Т. І. Зарецької. – К. : [б. в.], 2002. – С. 13–20.
32. Oświadczenie parlamentów // Gazeta Wyborcza. – 2003. – № 161. – 12–13 lipca.
33. Potocka-Hoser A. Analiza dyskursu a badanie stereotypowości pojęć politycznych / Anna Potocka-Hoser, Anna Polkowska // Kłokwia Psychologiczne. T. 1 : Stereotypy i uprzedzenia / pod red. Z. Chlewińskiego i I. Kurcz. – Warszawa : Instytut Psychologii PAN, 1992. – S. 185–198.
34. Prus E. Głupota czy prowokacja? / Edward Prus // Na Rubieży. – 1998. – № 27. – S. 43–45.
35. Przewyciężyć gorycz // Gazeta Wyborcza. – 1997. – № 118. – 22 maja.
36. Refleksje po uroczystościach // Na Rubieży. – 2003. – № 69. – S. 45.
37. Roszkowski J. Zmętnienie soczewki / Janusz Roszkowski // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 171. – 25 lipca.
38. Selwa J. Wokół postaci Andrzeja Szeptyckiego / Jan Selwa // Na Rubieży. – 1994. – № 2 (8). – S. 6–9.
39. Siekierka S. Polska-Ukraina: trudne pytania? / Szczepan Siekierka // Na Rubieży. – 1998. – № 28. – S. 47–48.
40. Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez OUN-UPA w latach 1939–1945 na ludności polskiej na Wołyniu. Proba podsumowania / Ewa Siemaszko, Władysław Siemaszko // Na Rubieży. – 1995. – № 3 (13). – S. 6–9.
41. Siemaszko E. Prawda przede wszystkim / Ewa Siemaszko // Rzeczpospolita. – 2003. – № 65 – 22–23 lutego.
42. Smijan K. P. Szowiniści z AK [Text] / K. P. Smijan // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 162. – 14 lipca.
43. Stępień S. Potępiczyny, nie formacje / Stanisław Stępień // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 250. – 26 października.
44. Wygrała przyszłość // Trybuna. – 2003. – № 160. – 11 lipca.